

MICHAŁ STARSKI (IA UW)

BADANIA ARCHEOLOGICZNE NA TERENIE DZIEWIĘTNASTOWIECZNEGO CMENTARZA KATOLICKIEGO W PUCKU W SEZONIE 2004

(PL. 71-78)

Lokalizacja stanowiska: Puck, gm. loco, woj. pomorskie**Zespół kierujący badaniami:** mgr Michał Starcki**Termin przeprowadzenia badań:** lipiec 2004 r.**Źródła finansowania:** Instytut Archeologii UW**Rodzaj stanowiska/chronologia/kultury:** nowożytny (XIX w.) cmentarz katolicki

Badania archeologiczne prowadzone były w południowo-zachodniej części historycznego puckiego zespołu miejskiego objętego ochroną konserwatorską¹. Miały one charakter prac ratowniczych, poprzedzających budowę szkolnej hali sportowej, toteż ich obszar zdeterminowany był zasięgiem ziemnych prac budowlanych związanych z jej fundamentowaniem. Objęto nimi teren wyasfaltowanego boiska szkolnego znajdującego się na niewielkim wyniesieniu (około 1,5 m) względem otaczającego je terenu oraz skłon tego wyniesienia wraz z obszarem położonym poniżej (Fig. 1). Podczas prac założono dziewięć wykopów o łącznej powierzchni około 370 m².

Przyjęto założenie dwuetapowości realizacji programu badawczego. Celem pierwszego etapu było rozpoznanie charakteru stanowiska, układu i miąższości nawarstwień kulturowych oraz ich wstępnego datowania. W związku z tym założone wykopy oznaczone numerami 01-04 i 06 usytuowano na skłonie wyniesienia (Fig. 1). Rozpoznanie sytuacji w północno-zachodnim narożniku projektowanej hali służył wykop 05. Stwierdzono tam pod warstwą asfaltu i wylewką betonową jamy grobowe z pochówkami szkieletowymi w trumnach drewnianych. Natrafiono zatem na pozostałości cmentarza o nieznanym zasięgu. Celem drugiego etapu badań archeologicznych było zatem ustalenie jego granic na obszarze zajmowanym przez projektowaną inwestycję oraz zadokumentowanie i wyeksplorowanie znajdujących się tu pochówków. W związku z tym założono szerokopłaszczyznowe wykopy 07, 08 i 09 usytuowane w miejscach przyszłych robót ziemnych przy fundamentach ścian hali oraz

pomieszczeń jej towarzyszących. Po uzgodnieniu z władzami miejscowymi i konserwatorskimi podjęto natomiast decyzję o nienaruszaniu tej części dawnego cmentarza, która znajdzie się pod podłogą hali. Nie projektowano bowiem w jej wnętrzu żadnych robót ziemnych, które mogłyby zniszczyć istniejące poniżej pochówki, zalegające przeciętnie na głębokości około metra poniżej poziomu przyszłej podłogi.

W toku badań natrafiono na nieliczne relikty osadnictwa pradziejowego w postaci trzech obiektów. Dwa z nich zlokalizowane były w południowej części badanego obszaru w wykopach 02 i 06. Były to okrągłe jamy o średnicy około 90 cm i głębokości 120 cm – pierwsza oraz 50 cm – druga. W ich wypełnisku, na które składała się brunatna ziemia przemieszana z gliną, natrafiono na nieliczne fragmenty ceramiki zapewne wczesnośredniowiecznej², a w górnej części na ułamki naczyń późnośredniowiecznych i nowożytnych. Przyjąć należy zatem, że jamy te użytkowano najpewniej już we wczesnym średniowieczu, a pełnemu zasypaniu uległy w okresie nowożytnym. Bardziej interesujący był natomiast trzeci obiekt odsłonięty w wykopie 07 (Fig. 2: 1). Miał on kształt owalny, a zorientowany był na osi wschód-zachód. Wewnątrz niego znajdowała się warstwa drobnego piasku, iłu i gliny przedzielona od warstwy spalenizny i węgla drzewnych rzędem małych przepalonych kamieni polnych ułożonych na osi północ – południe. Całość zapewne otoczona była dużymi głazami narzutowymi, z których zachowały się tylko cztery, gdyż resztę usunięto najpewniej w trakcie kopania grobu nowożytnego, który odsłonięto powyżej.

¹ Stanowisko nr 1 w Pucku AZP 04-42/31. Obszarem badań objęto działki miejskie oznaczone numerami 33/1, 33/2 i 34.

² Precyzyjne ustalenie chronologii pozyskanych fragmentów

naczyń było utrudnione ze względu na małą liczbę znalezisk i duże rozdrobnienie materiału.

Dlatego też zachowała się jedynie przydenna część wypełniska tego obiektu o miąższości około 20 cm. Znaleziska ruchome wydobyte z warstwy spalenizny to fragmenty przynajmniej dwóch naczyń ceramicznych, które należy wiązać z ludnością kultury pomorskiej³. Przyjąć należy, że obiekt ten to zapewne piec o bliżej nieznannej funkcji. W trakcie prac ziemnych z uwagi na zniszczenie górnych partii tego obiektu przez nowożytnie groby nie sposób było ustalić, jakiemu był kształtu.

Sporadyczność odsłoniętych obiektów wskazuje na fakt, że teren ten stanowił zaplecze skupisk osadniczych położonych w niewielkiej odległości od omawianego obszaru. W przypadku kultury pomorskiej na podstawie badań powierzchniowych poświadczane jest osadnictwo w rejonie Błądzikowa położonego około kilometr na wschód od Pucka oraz cmentarzysko stwierdzone przy wschodniej granicy miasta⁴. Odnośnie wczesnego średniowiecza, dane z badań powierzchniowych i wykopaliskowych potwierdzają osadnictwo około 700 metrów na zachód od badanego terenu na tzw. Wzgórzu Wiatracznym oraz na północny-wschód w okolicach obecnego kościoła św.św. Piotra i Pawła⁵.

Poza opisanym obiektem pradziejowym i dwoma wczesnośredniowiecznymi, natrafiono jedynie na nawarstwienia kulturowe i relikty budynków nowożytnych (Fig. 1). We wschodniej części stanowiska w wykopie 01 odsłonięto betonową podłogę, z którą związany był funkcjonalnie fundament rozebranego ceglano-budynku usytuowany w południowo-wschodnim narożniku wykopu. W wykopie 03 odsłonięto natomiast bruk z kamieni polnych oraz chodnik z płytek betonowych. Na tej samej głębokości w zachodniej części wykopu natrafiono na warstwę zbitej czarnej ziemi z zawartością miazgi węglowej. Wydobyte z niej zabytki datowały ten poziom na koniec XIX wieku. Obydwie uchwycone warstwy były najpewniej związane ze stojącym tu dawniej budynkiem ceglano-budynnym, którego partie fundamentowe odsłonięto poniżej. Połączona z nimi była również pochyło ułożona podłoga ceglana, na którą natrafiono przy zachodniej ścianie wykopu. Jej funkcja pozostaje nieznana, natomiast pozostałe relikty murowane zarówno z wykopu 03, jak też 01 pochodzą z rozebranych szkolnych budynków gospodarczych, które według planu Pucka z 1903 roku oraz relacji mieszkańców stały w tym miejscu (Fig. 8: 3).

W południowej części badanego obszaru stwierdzono analogiczny układ nawarstwień (Fig. 1). W wykopach 02 i 04 w ich północnej części uchwycono fundament z kamieni polnych związanych zaprawą. Przecinał on wykop 02 po osi wschód-zachód, a wykopie 04 zarejestrowano jego narożnik. Zapewne był pozostałością podwaliny pod stojący tu dawniej budynek gospodarczy. Po południowej stronie fundamentu zalegała warstwa czarnej, piaszczystej ziemi, poziom użytkowy terenu z okresu istnienia wspomnianego budynku. Wydobyto z niej stosunkowo liczne znaleziska pochodzące z końca XIX i początku XX wieku. Na zewnątrz fundamentu natrafiono na 10 dołów postępowych o niewielkiej głębokości. Zapewne związane były one z istniejącym tu budynkiem bądź ogrodzeniem terenu gospodarstwa istniejącego na działce oznaczonej obecnie numerem 34 położonej w południowej części boiska (Fig. 8: 4).

Prace skupiły się w północnej części stanowiska, w której odsłonięto pochówki nieistniejącego obecnie dziewiętnastowiecznego cmentarza katolickiego. W wykopach oznaczonych numerami 05, 07, 08 i 09 natrafiono łącznie na zarysy 92 jam grobowych zorientowanych po osi wschód-zachód (Fig. 1). Jamy te miały kształt podłużny o wymiarach przeciętnie dwa na metr (Fig. 2: 2) lub około pół metra na metr w przypadku pochówków dziecięcych. Groby dorosłych kopano przeciętnie do głębokości od półtora do dwóch metrów, a dziecięce do głębokości jednego metra⁶. Wypełnisko jam grobowych stanowiła brunatna ziemia przemieszana z gliną calcową. Z uwagi na możliwość zniszczenia w czasie prac budowlanych wyeksplorowano 84 jamy grobowe, z których wydobyto 124 pochówki, gdyż część zmarłych chowana była na dwóch lub sporadycznie na trzech poziomach tego samego grobu.

Zmarli ułożeni byli na wznak, głową na zachód. Ich kości zachowały się w dobrym stanie poza kośćmi dzieci. Ręce mieli najczęściej złożone na miednicy (Fig. 2: 4-5), rzadziej ułożone wzdłuż ciała, a jedynie sporadycznie na piersiach. Chowani byli w większości w drewnianych trumnach zaopatrzonych w cztery żelazne uchwyty (Fig. 6: 2-3), a stawianych na sześciu symetrycznie przymocowanych drewnianych nóżkach (Fig. 2: 6). W dwóch przypadkach natrafiono na trumny blaszane (Fig. 6: 1, 4). Z wypełniska jam grobowych wydobyto 1200 gwoździ

³ Taka interpretacja została zaproponowana przez mgr Danutę Król z Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, której chcę w tym miejscu podziękować za konsultacje.

⁴ D. KRÓL, J. KUROWSKA, *Pradzieje*, [in:] A. Groth ed., *Historia Pucka*, Gdańsk 1998, p. 24-25 i 34.

⁵ D. KRÓL, J. KUROWSKA, *Pradzieje*, [in:] A. Groth ed., *Historia Pucka*, Gdańsk 1998, p. 33-34; M. MILEWSKA,

J. KRUPPÉ, *Nowe dane do dziejów osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Pucku (województwo pomorskie)*, *Archaeologia Historica Polona*, t. XIII, Toruń 2003, p. 221-230.

⁶ Taka praktyka jest zgodna z wymogami statutu cmentarza wydanego przez Katolicki Dozór Kościelny w Pucku i zatwierdzonymi przez Kurię Biskupstwa Chełmińskiego 18 sierpnia 1931 roku. Przytoczony przykład odnosi się do cmentarza przy obecnej ul. Wejherowskiej.

trumiennych, w tym część z ozdobnymi główkami, które służyły zapewne do mocowania wieka (Fig. 5: 1-4), ceramiczne plakietki używane jako ozdoby trumienne (Fig. 5: 6) oraz metalowe okucia i nóżki trumien. Świadectwem ustawiania płyt nagrobnych na powierzchni ziemi nad pochówkami jest znaleziony fragment płyty marmurowej z wrytym napisem 1889 (Fig. 5: 5).

Zmarli chowani byli z reguły bez wyposażenia. W trumnach zachowały się części ubrań jak metalowe, szklane, drewniane i kościane guziki (Fig. 3: 1-17), liczne strzępy tkanin (Fig. 4: 7, 8), części skórzanego i tekstylnego obuwia, podkówki do butów (Fig. 3: 21), sprężynki przypuszczalnie od gorsetu (Fig. 3: 18) i żelazna sprzączka do pasa (Fig. 3: 19). Ponadto z grobów wydobyto przedmioty codziennego użytku jak binokl (Pl. 7: 3), szpilki metalowe (Fig. 3: 20), grzebień kościany (Fig. 7: 4), skorodowaną metalową tabakierę (Fig. 7: 2), ażurową broszkę z brązu (Fig. 7: 5), trzy pierścionki z metalu kolorowego (Fig. 4: 4-6), cztery kolczyki (Fig. 4: 1-3) w tym jeden srebrny (Fig. 4: 1) i jeden złoty (Fig. 4: 2), wreszcie sztuczną szczękę (Fig. 7: 7) oraz bardzo źle zachowaną tekstylną wypchaną lalkę z porcelanową białą główką znaną z grobie dziecięcym (Fig. 2: 3; 7: 1). Przy jednym ze zmarłych znaleziono ułożone w dwóch stosikach notesy zapisane pismem odręcznym oraz resztki poskładanych gazet (Fig. 7: 8). Bardzo zły stan zachowania w momencie wydobywania nie pozwalał na odczytanie ich treści. Częściowo udało się to dopiero po wysuszeniu i dezynfekcji papieru⁷.

Tylko kilka zabytków wydobytych z grobów było pomocne przy datowaniu pochówków. Były to dwie monety, z których pierwsza to jednomarkowa moneta pruska wybita w 1875 roku znaleziona w okolicy czaszki (Fig. 7: 6), a druga to 50 fenigów z datą wybita 1876 położona w okolicy dłoni zmarłego. Istotnymi znaleziskami będącymi pomocnymi w datowaniu cmentarza jest wspomniany fragment marmurowej płyty nagrobnej z datą roczną 1889 (Fig. 5: 5) oraz resztki gazet. Na fragmencie jednej z nich odczytano bowiem roczne daty 1869 i 1872, co pozwala datować moment pochowania zmarłego na czas po 1872 roku (Fig. 7: 8).

Na uwagę zwraca zbiór 82 guzików, będący jednym z niewielu takich kolekcji pozyskanych w toku wykopalisk⁸. Wyróżnić wśród nich można wyroby metalowe (47,5% – Fig. 3: 6-10, 16, 17), szklane (29,3% – Fig. 3:

1-5), drewniane (17,1% – Fig. 3: 11-13) oraz kościane (6,1% – Fig. 3: 14-15) różnych rozmiarów. Są to zatem guziki małe, zazwyczaj szklane o średnicy do 10 mm, duże o średnicy do 20 mm, do których zaliczyć należy część szklanych, metalowych i wszystkie kościane oraz drewniane, a wreszcie bardzo duże, powyżej 20 mm średnicy, na które składają się guziki metalowe i jeden kościany. W pierwszych dwóch grupach wielkościowych odnotować można zarówno guziki z dwoma, jak też z trzema, czterema, a nawet pięcioma dziurkami, natomiast bardzo duże przyszywane były do ubrania poprzez druciane uszko lub mocowane na nicie (Fig. 3: 9, 15-16). Innym rodzajem zapięć są metalowe hetki, których znaleziono w sumie dziewięć (Fig. 3: 10)⁹. Należy odnotować, że jedynie nieliczne guziki są zdobione. Wśród nich wymienić należy komplet czterech wyrobów nabijanych drucikiem tworzącym wzór ośmioramiennej gwiazdy (Fig. 3: 17) oraz guzik, na którym odczytano inskrypcję EXPOSITION PARIS (Fig. 3: 8). Niewykluczone, że napis ten być może ma związek z Wielką Wystawą Światową w Paryżu, która odbyła się w 1889 roku, choć należy to traktować hipotetycznie. Na uwagę zasługuje też duża część drewnianych i kościanych guzików cztero- i dwurotrowych, na których widoczne były zagłębienia na środku (Fig. 3: 11-12). Być może są one śladami po mocowaniu na tokarce surowca drewnianego lub kościanego przeznaczonego do wyrobu guzika.

Wstępnej analizie antropologicznej, wykonanej przez dr Arkadiusza Sołtysia oraz mgr Bartosza Wiśniewskiego, poddano wszystkie 124 szkielety wydobyte podczas prac terenowych. W jej toku określono płeć, wiek oraz wzrost większości zmarłych. Na tej podstawie wiadomo, że na cmentarzu pochowano trzydzieścioro dzieci, czterdzieści kobiet oraz czterdziestu siedmiu mężczyzn. W dziesięciu przypadkach płci nie ustalono. Rezultaty pomiarów kości długich pozwalają stwierdzić, że wzrost kobiet wahał się pomiędzy 151 a 172 cm, przy średniej około 159 cm, a mężczyzn pomiędzy 154 a 180 cm przy średniej około 170 cm¹⁰. Wśród pochowanych dzieci siedemnaścioro było w wieku *infans I* czyli od 1 do 7 lat, siedmiu w wieku *infans II* czyli od 8 do 14 lat, a najmniej (tylko sześć) stwierdzono noworodków – zmarłych przed ukończeniem pierwszego roku życia. Większość kobiet (bo aż 85%) przekroczyła wiek trzydziestu lat, a znaczna liczba z nich przeżyła ponad pięćdziesiąt pięć

⁷ Proces suszenia i dezynfekcji przeprowadzono w Dziale Konserwacji Biblioteki Narodowej.

⁸ Cf. M. MARCINKOWSKI, *Wyroby z poroża i kości z nowożytnego Elbląga*, KHKM, R. LII, 2004, nr 3, p. 273-286.

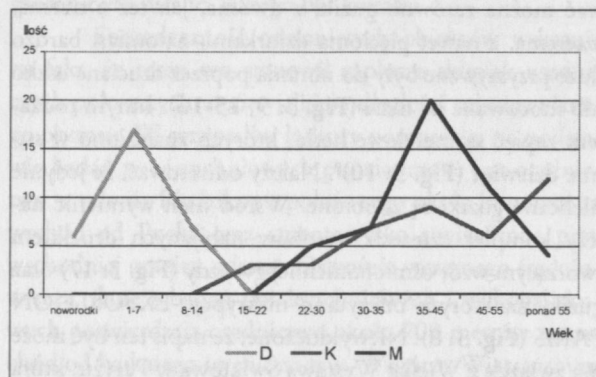
⁹ W większości przypadków zarejestrowano je na kołnierzach

munduru lub kaftanu, w który ubrany był zmarły.

¹⁰ Według ustaleń J. Gładkowskiej-Rzeczyckiej, średnia wzrostu na północnych Kaszubach w XX wieku to 159 cm dla kobiet i 168,9 cm dla mężczyzn. J. GŁADKOWSKA-RZECZYCKA, *Wzrost ludności Pomorza Wschodniego na przestrzeni wieków*, *Pomor Ant.*, t. V, 1974, p. 211-217.

lat (stanowi to około 30% wszystkich pochowanych kobiet). Inaczej prezentuje się wiek zmarłych mężczyzn, tutaj bowiem najwięcej (bo aż 42%) zmarło między 35 a 45 rokiem życia (cf. **Tabela 1**).

Tabela 1. Zestawienie wyników szacowania wieku zmarłych pochowanych na dziewiętnastowiecznym cmentarzu w Pucku według grup wiekowych w rozróżnieniu na płeć

(D – dzieci, K – kobiety, M – mężczyźni)

W toku analizy antropologicznej stwierdzono znaczne uszkodzenia w uzębieniu, takie jak: próchnicę, starcie zębów, kamień nazębny oraz liczne ubytki, a nawet zrosty zębodołów po wyrwaniu zębów. Nie dostrzeżono wypełnień ani śladów leczenia dentystycznego. Nie stwierdzono żadnych trwałych uszkodzeń kości długich i czaszek, co wskazuje raczej na naturalne przyczyny śmierci pochowanych. Pomiarzy miednic prawie wszystkich kobiet wskazały na to, że rodziły. W uzupełnieniu wyników tej analizy należy stwierdzić, że znaczna liczba pochowanych mężczyzn miała niskie czoła, wydatne łuki brwiowe oraz masywny kościec. Analiza kości nie wskazała śladów niedożywienia.

Wydobycie 124 pochówków jedynie z 84 jam grobowych wskazuje na istnienie wielu grobów rodzinnych, co było i jest obecnie częstą praktyką na cmentarzach katolickich. Na badanym terenie odsłonięto łącznie 27 grobów, w których złożono dwóch zmarłych oraz dwa groby, w których zaobserwowano aż trzy pochówki. W pozostałych przypadkach odsłonięto groby z jednym pochówkiem¹¹. Określenie relacji pokrewieństwa zmarłych było niemożliwe, gdyż nie przeprowadzono badań antropologicznych w tym zakresie¹², jednak zestawienie wyników wstępnej analizy antropologicznej dla szkieletów złożonych w grobach rodzinnych pozwoliło na stwierdzenie, że

w 53,6% przypadków zmarły złożony wyżej był starszy niż pochowany niżej. Odwrotnie było tylko w odniesieniu do 21,4% grobów, podczas gdy w pozostałych 25% przypadków wiek obydwu zmarłych był porównywalny. Należy zaznaczyć przy tym, że zaprezentowane powyżej dane procentowe z uwagi na małą próbę statystyczną mają znaczenie jedynie hipotetyczne. Porównanie płci pochowanych w grobach dwupoziomowych nie przyniosło odpowiedzi na pytanie, czy była jakaś reguła w tym zakresie. Analiza statystyczna danych wskazała na porównywalnie częste chowanie w jednym grobie dwóch kobiet, dwóch mężczyzn bądź też kobiety i mężczyzny (w obydwu możliwych kombinacjach).

Na podstawie zaprezentowanych wyników analizy antropologicznej można stwierdzić, że w odniesieniu do omawianej grupy ludzi, największa była śmiertelność noworodków oraz dzieci w wieku od 1 do 7 lat. Krzywa wieku zmarłych gwałtownie spada dla dzieci w wieku od 8 do 14 lat oraz osobników młodych – *iuvēnis* – do 22 roku życia. Zdecydowanie wyższa była średnia długość życia kobiet niż mężczyzn, bo aż 45% z nich przekroczyło wiek czterdziestu pięciu lat, a wśród mężczyzn tylko 32%. Na cmentarzu najczęściej pochowano kobiety zmarłych po 55 roku życia (30%), zaś tylko 8% mężczyzn dożyło tego wieku. Najczęściej umierali oni pomiędzy 35 a 45 rokiem życia (aż 42% wszystkich pochówków). Miało to zapewne związek z trudniejszym trybem życia męskich mieszkańców Pucka. Wykluczyć należy bowiem jakiejkolwiek zewnętrzne przyczyny takiej tendencji, jak wojna ponieważ w bliskości Pucka żadnej wojny w drugiej połowie XIX wieku nie prowadzono lub epidemie, bowiem śmiertelność odnotowano by wówczas w odniesieniu do obydwu płci.

W podsumowaniu analizy antropologicznej należy zaznaczyć, że wskazane powyżej hipotezy dotyczące długości życia oraz uwagi odnośnie wzrostu i budowy ciała, wysunięto jedynie na podstawie zbadania 124 szkieletów. Wyniki te, nie mogą więc być reprezentatywne dla całej populacji dziewiętnastowiecznego Pucka i okolic, a wymagają weryfikacji badaniami na większej grupie. Omówione tu zagadnienia stanowią rezultaty jedynie wstępnej analizy antropologicznej. Dla poszerzenia naszej wiedzy z tego zakresu konieczne jest podjęcie dalszych, szczegółowych badań tego zespołu.

Badania terenowe nie dostarczyły odpowiedzi na podstawowe pytania dotyczące czasu użytkowania oraz obszaru zajmowanego przez cmentarz. Informacje na ten temat, choć niepełne, uzyskano w toku kwerendy

¹¹ Niewielką liczbę czaszek znaleziono poza jamami grobowymi lub w bardzo płytkich grobach, które uległy zniszczeniu. Uwzględniono je również w analizie antropologicznej.

¹² T. RYSIEWSKA, *O badaniach struktury rodowej przeszłych społeczności na podstawie cmentarzysk*, [in:] *Archeologia w teorii i praktyce*, A. Buko, P. Urbańczyk (eds), Warszawa 2000, p. 247-260.

przeprowadzonej w archiwum parafii św. św. Apostołów Piotra i Pawła w Pucku¹³ prowadzonej równolegle z pracami terenowymi. Jej wyniki zestawione z danymi ze źródeł kartograficznych potwierdziły istnienie na tym miejscu katolickiego cmentarza parafialnego (Fig. 8). Wynika to z ksiąg wieczystych i map katastralnych z początku XX w.

Na planie Pucka z 1810 roku obszar ten jest poza miastem, a funkcjonuje jako miejsce pozyskania gliny tzw. *Lehmgrube*, czyli glinianki (Fig. 8: 1). Jednak już na mapie topograficznej z lat 1862-1875 teren wzdłuż ul. gen J. Hallera aż po obecną ul. 10 Lutego na północy, zajmuje cmentarz (Fig. 8: 2). Na kolejnym nieskalowanym planie z 1903 roku oznaczony jest on już jako stary (*Alter Friedhof*) przypuszczalnie wtedy nie używany (Fig. 8: 3). Jego istnienie poświadczane jest jeszcze w 1908 roku na planie miasta z mapy topograficznej powiatu puckiego (Fig. 8: 4). Zajmuje on już wtedy tylko północno-zachodnią i południowo-zachodnią część dawnego obszaru cmentarza.

Kwestią trudną do ustalenia jest przede wszystkim czas założenia badanej nekropolii. Stoi tu na przeszkodzie szczątkowość zachowanych informacji i to o charakterze pośrednim. Co prawda, istnieje w historiografii Pucka nieudokumentowane, niestety, stwierdzenie, że cmentarz ten założony został w latach 1822-1825, jednak nie potwierdziły tego w żadnej mierze wyniki przeprowadzonych badań archeologicznych. Nieliczne znaleziska, na które natrafiono przy zmarłych, pozwalają jedynie odnieść je do okresu drugiej połowy XIX wieku. Być może w przytoczonych źródłach pisanych chodzi zatem o inną część tej dość rozległej przecież nekropolii. Wziąć przy tym należy pod uwagę, że badania przeprowadzono na peryferyjnej części cmentarza, najbardziej oddalonej od kościoła parafialnego i w związku z tym przypuszczalnie najpóźniej użytkowanej.

Problematiczne jest również ustalenie czasu zaprzestania chowania zmarłych na badanej części cmentarza. W protokole posiedzenia Rady Miejskiej z 12 marca 1931 roku zapisano: *...stary cmentarz katol. leżący w śródek m. Pucka między ul. Szkolną i Hallera już od 80 lat nie jest użytkowany i nie widzi się na nim żadnych grobów, tylko kilka żelaznych połamanych krzyżów...* Z zapisu tego wyciągnąć można wniosek, że cmentarz funkcjonował jedynie do 1851 roku. Zaś proboszcz pucki ks. Edmund Fittkał zwracając się w 1932 r. do Kurii Biskupiej Chełmskiej podaje, że *...cmentarz nie jest używany od roku 1860...* Obu tym stwierdzeniom przeczą informacje odczytane ze źródeł kartograficznych oraz datowanie zabytków pozyskanych w trakcie wykopalisk, które jednoznacznie świadczą,

że cmentarz używany był także w drugiej połowie XIX w. Dobitnym świadectwem w tym względzie są daty wybite na znalezionych w trumnach monetach (1875 i 1876) oraz na fragmencie płyty nagrobnej z 1889 r. (Fig. 5: 5). Z dużą dozą prawdopodobieństwa można zatem przyjąć, że zmarłych zaprzestano tu grzebać na początku lat dziewięćdziesiątych XIX wieku. Jest to wysoce prawdopodobne, gdyż na podstawie informacji zawartych w archiwaliach parafialnych wiadomo, że istniejące do dziś nowe cmentarze puckie założono w 1860 r. przy obecnej ul. Armii Wojska Polskiego oraz w 1888 r. przy obecnej ul. Wejherowskiej. Dopuszczyć jednak należy także taką możliwość, że przez pewien czas zmarłych grzebano nadal na dawnym cmentarzu.

Teren cmentarza jeszcze w 1910 roku nie był zabudowany. W roku 1931 *Katolicka Gmina Kościelna w Pucku* wydzierżawiła miastu Puck swój stary cmentarz leżący w centrum miasta pomiędzy ulicami Szkolną i Hallera wielkości 3475 metrów kwadratowych *...na założenie parku miejskiego...* Pierwszy, istniejący do dziś budynek od strony ul. Gen J. Hallera (działka nr 29), ówczesnie własność dentysty Ignacego Kramarczyka, postawiono przed rokiem 1932. W archiwum parafialnym zachowała się bowiem z tą datą umowa o odstąpieniu 72 m² gruntu cmentarnego, szerokości 1,5 m, w celu zrobienia wjazdu do jego posesji. Działka ta do dziś graniczy od północy z badaną częścią cmentarza, na której z kolei za pamięci mieszkańców Pucka był sad. Należał on już przed II wojną światową do gospodarstwa rodziny Dolmierskich, którego budynku jak też teren sadu w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia przeznaczono na boisko szkolne. Na pozostałości zabudowy ich obejścia natrafiono w czasie badań wykopaliskowych w kilku miejscach w wykopach 02 i 04.

Na podstawie uzyskanych wyników sądzić można, że zagospodarowanie terenu badanej części cmentarza miało charakter planowy. Stwierdzono bowiem regularny, rzędowy układ grobów rozmieszczonych po obu stronach alejki (Fig. 1). Biegła ona po osi wschód-zachód i miała dwa do trzech metrów szerokości. W południowo-zachodniej części cmentarza, wzdłuż dawnej drogi, a obecnej ul. gen J. Hallera, a więc na jego skraju, wydzielona była zwyczajowo kwatera dla pojedynczych grobów dziecięcych, podczas gdy na pozostałym terenie chowano osoby dorosłe. W świetle statutów cmentarnych parafii katolickiej w Pucku z 1885 roku wiadomo, że groby dziecięce powinny być usytuowane najdalej od wejścia, stąd też należy przypuszczać, że brama cmentarna znajdowała się po stronie wschodniej albo po północnej. Na pozostałym badanym terenie chowano natomiast wyłącznie osoby dorosłe. Ustalony na podstawie wykopalisk obszar zajmowany

¹³ Pragnę w tym miejscu przekazać wyrazy podziękowania ks. prof. Janowi Perszonowi za możliwość skorzystania ze zbiorów archiwum parafialnego.

przez tę część dawnej nekropoli w pełni pokrywa się z obecnymi granicami działki miejskiej nr 33 (Fig. 1). Przebadany fragment cmentarza w jej obrębie stanowi czwartą część jego powierzchni, która wynosiła zapewne około 1200 m². Szacunkowo zatem na obszarze tym znajdowało się w sumie około 300 grobów, w których pochowano około 400 osób¹⁴.

Dokonane na cmentarzu odkrycia w pośredni sposób świadczą także o kulturze duchowej społeczności Pucka w drugiej połowie XIX wieku. Przesłanki do wniosków na ten temat nasunęły bowiem dwa odkrycia. Są to po pierwsze znaleziska monet w jamach grobowych, na które natrafiono w jednym przypadku przy czaszce oraz w drugim w okolicy dłoni zmarłego (Fig. 7: 6). Świadczyć one mogą o funkcjonującym ówczesnie w kulturze ludowej zwyczaju tzw. „obola Charona”, czyli dawaniu zmarłemu pieniędzy za uiszczenie opłaty pobieranej za przedostanie się do świata zmarłych. Zagadnienie to posiadające szeroką literaturę etnograficzną oraz potwierdzenie danymi archeologicznymi, ale z okresu wczesnego i późnego średniowiecza¹⁵, w odniesieniu do pochówków dziewiętnastowiecznych nie jest jeszcze dostatecznie rozpoznane. Drugim zagadnieniem wartym odnotowania są znaleziska kawałków cegieł, które zarejestrowano w dziesięciu grobach. Wytlumaczenie tego faktu nasuwa lektura zwyczajów i wierzeń pogrzebowych Kaszubów¹⁶. Według nich wkładanie do grobu cegły pochodzącej z domu

zmarłego miałoby się odbywać „na wszelki wypadek”¹⁷ i zapobiegać nawiedzaniu domu przez wampira. Według tej relacji do grobu można wkładać zarówno cegłę, jak kamień lub też *jadro*, czyli sieć.

O dziewiętnastowiecznych zwyczajach pogrzebowych pisze również O. Kolberg¹⁸, przytaczając opisy trzech pogrzebów, które odbyły się na Pomorzu Gdańskim. Z tekstów tych wiadomo, że przed pochowaniem zmarłych ubierano w przygotowane do tego celu ubrania. Mężczyznom zakładano koszulę i spodnie, a kobietom suknie. Na stopy wkładano im buty skórzane, a na głowę czapkę lub czepek. W opisach tych odnotowano także, że trumny były malowane na różne kolory, co zarejestrowano również na cmentarzu w Pucku w postaci resztek warstewek farby przy spróchniałych pozostałościach trumien.

Zaprezentowane powyżej rezultaty badań cmentarza nowożytnego stanowią ciekawy materiał do badań porównawczych nad warunkami życia i obyczajowością dziewiętnastowiecznego społeczeństwa na ziemiach polskich. Mimo stosunkowo znacznej liczby źródeł pisanych i kartograficznych, a także przekazów ustnych nie udało się jednak dokładnie ustalić czasu używania tego cmentarza. Pytanie to na skutek dużej liczby nieodmówień oraz białych plam pozostanie na razie bez odpowiedzi aż do czasu dalszych badań wykopaliskowych¹⁹.

¹⁴ Porównanie dla tych szacunków stanowią dane o śmiertelności mieszkańców Pucka pochodzące z pruskich źródeł statystycznych przytoczonych w Historii Pucka. Poświadczają one około dwustu zmarłych na każde pięciolecie pomiędzy 1890, a 1910 rokiem. W zestawieniu tych danych z liczbą pięciu cmentarzy w Pucku, które funkcjonowały w tym czasie (pozostałe były większe od omawianego) należy zauważyć, że oznacza to, że miasto nie miało problemów przestrzennych z pochowaniem wszystkich zmarłych w przeciągu całej drugiej połowy XIX wieku; K. WAJDA, *Pod pruskim panowaniem* [in:] Historia Pucka, A. Groth (ed.), Gdańsk 1998, p. 218-221.

¹⁵ H. RYSIEWSKI, *Cmentarzysko przy kościele św. Piotra w Sandomierzu*, [in:] Sandomierz: Badania 1969-1973, t. 1, S. Tabaczynski (ed.), Warszawa 1996, p. 188-189, tam dalsza literatura.

¹⁶ J. PERSZON, *Na brzegu życia i śmierci. Zwyczaje, obrzędy oraz wierzenia pogrzebowe i zaduszkowe na Kaszubach*, Pelplin 1999, p. 168-169.

¹⁷ W oryginale tekst kaszubski *dlô wszêlczî ostrzedi*.

¹⁸ O. KOLBERG, *Pomorze*, [in:] *Dzieła wszystkie*, t. 39, J. Burszta (ed.), Kraków 1965, p. 115-116.

¹⁹ Od autora: prace wykopaliskowe w rejonie opisywanego cmentarza katolickiego prowadzono także w lecie 2006 r. Zlokalizowane zostały one w północno-wschodniej części tej nekropolii, na zapleczu działki miejskiej przy ul. Morskiego Dywizjonu Lotniczego 4. Odsłonięto zarysy trzydziestu siedmiu jam grobowych, z których wyeksplorowano pięćdziesiąt trzy pochówki. Wśród nich wyróżnić można dziewięć dziecięcych i czterdzieści cztery osób dorosłych. Spośród znalezisk należy odnotować pruską monetę – 1/360 talara, bitą w latach 1846-1873 znaną w chuście pod głową jednego ze zmarłych. Rezultaty przeprowadzonych badań terenowych potwierdzają datowanie cmentarza na drugą połowę XIX w. i początek XX w. Pozwoliły one także ustalić, że jego wschodnia granica przebiegała w odległości około trzydziestu metrów od granicy miasta lokacyjnego (Fig. 8:4).

MICHAŁ STARSKI (IA UW)

EXCAVATING 19TH CENTURY CATHOLIC CEMETERY IN PUCK (2004) (SUMMARY)

The article reports on the results of excavation made in 2004 at Puck (ca 40 km N of Gdańsk, N Poland) in SW area of its historical district. A total 370 m² were investigated (Fig. 1). Of nine trenches which were cut, no. 01-06 were meant as sondage trenches; they uncovered a modern stratigraphic sequence and building remains. Three archaeological features discovered include two obscure pits dated by pottery to Early Medieval period, and an Iron Age oven which was associated with Pomeranian C. (Fig. 2:1). Area trenches 07, 08 and 09 were cut after discovery in trench 05 of an inhumation burial, to determine the chronology and extent of the cemetery and document and explore the burials.

Archaeologists investigated a total of 84 graves and recovered 124 burials (some of the burials were on two levels). Analysis was made of all skeletons to determine sex, age and height, in most cases, with success. Grave inventories and data from cartographic

sources helped date this fragment of the cemetery to the 2nd half of 19th c. The most outstanding items were the following: 82 clothes buttons (Fig. 3:1-17), springs, presumably from corsets (Fig. 3:18), a pince-nez (Fig. 7:3), metal pins (Fig. 3:20), bone combs (Fig. 7:4), corroded metal snuff box (Fig. 7:2), bronze openwork brooch (Fig. 7:5), three finger rings in colour metal (Fig. 4:4-6), four earrings (Fig. 4:1-3), dentures (Fig. 7:7), very poorly preserved rag doll with white china head (Fig. 2:3; 7:1) and two Prussian coins – issues from 1875 and 1876 (Fig. 7:6). Next to one of the buried was a neat stack of notebooks filled in hand and remains of newspapers (Fig. 7:8).

The results from the investigation of a modern period cemetery provide interesting insight useful for comparative studies of life and customs of nineteenth century population in Eastern Pomerania.

(translated by Anna Kinecka)

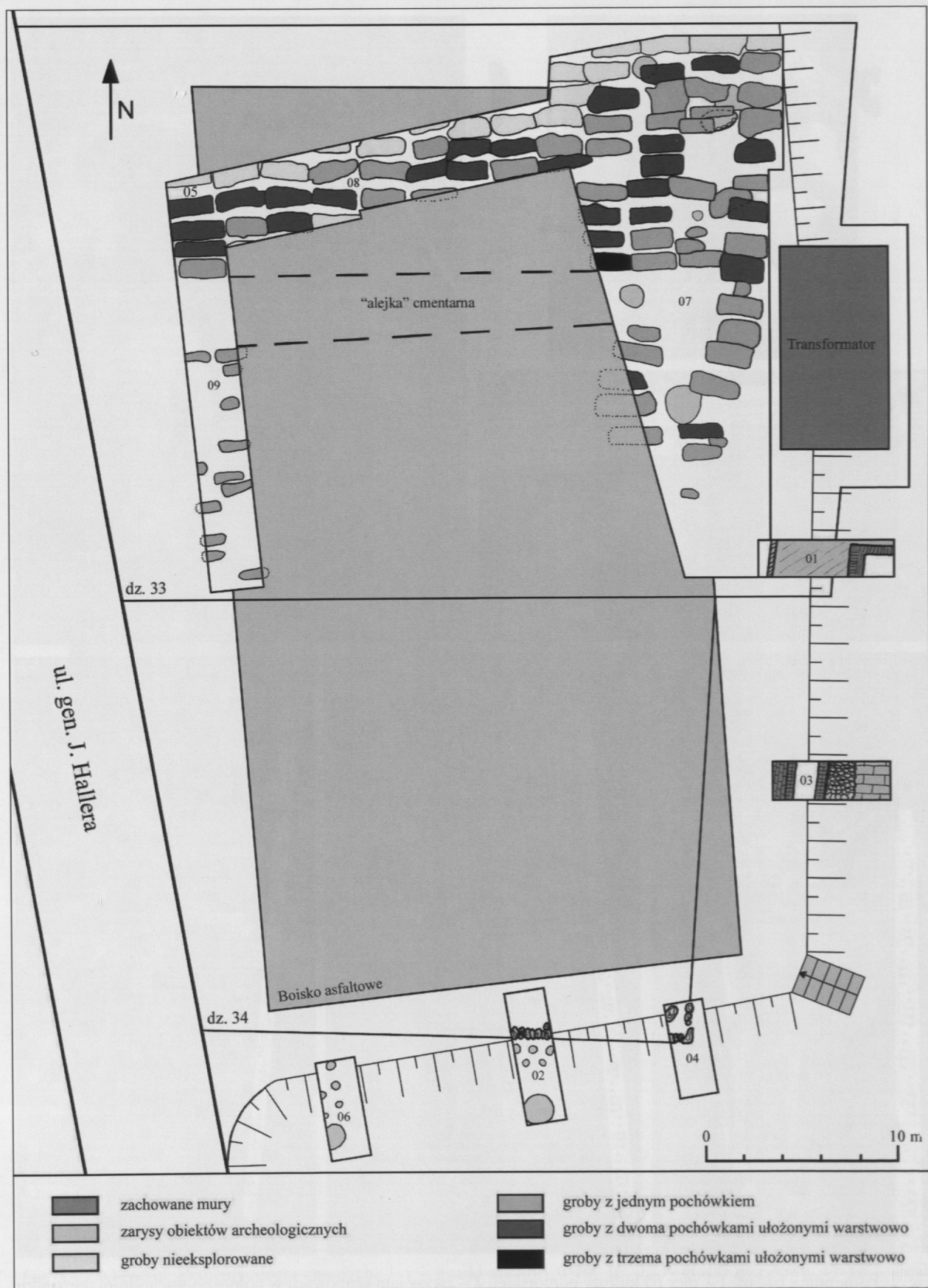

Fig. 1. Puck-Miasto, działka 33-34. Plan zbiorczy odkrytych obiektów i pochówków (oprac. M. Starski)

PLANSZA 72

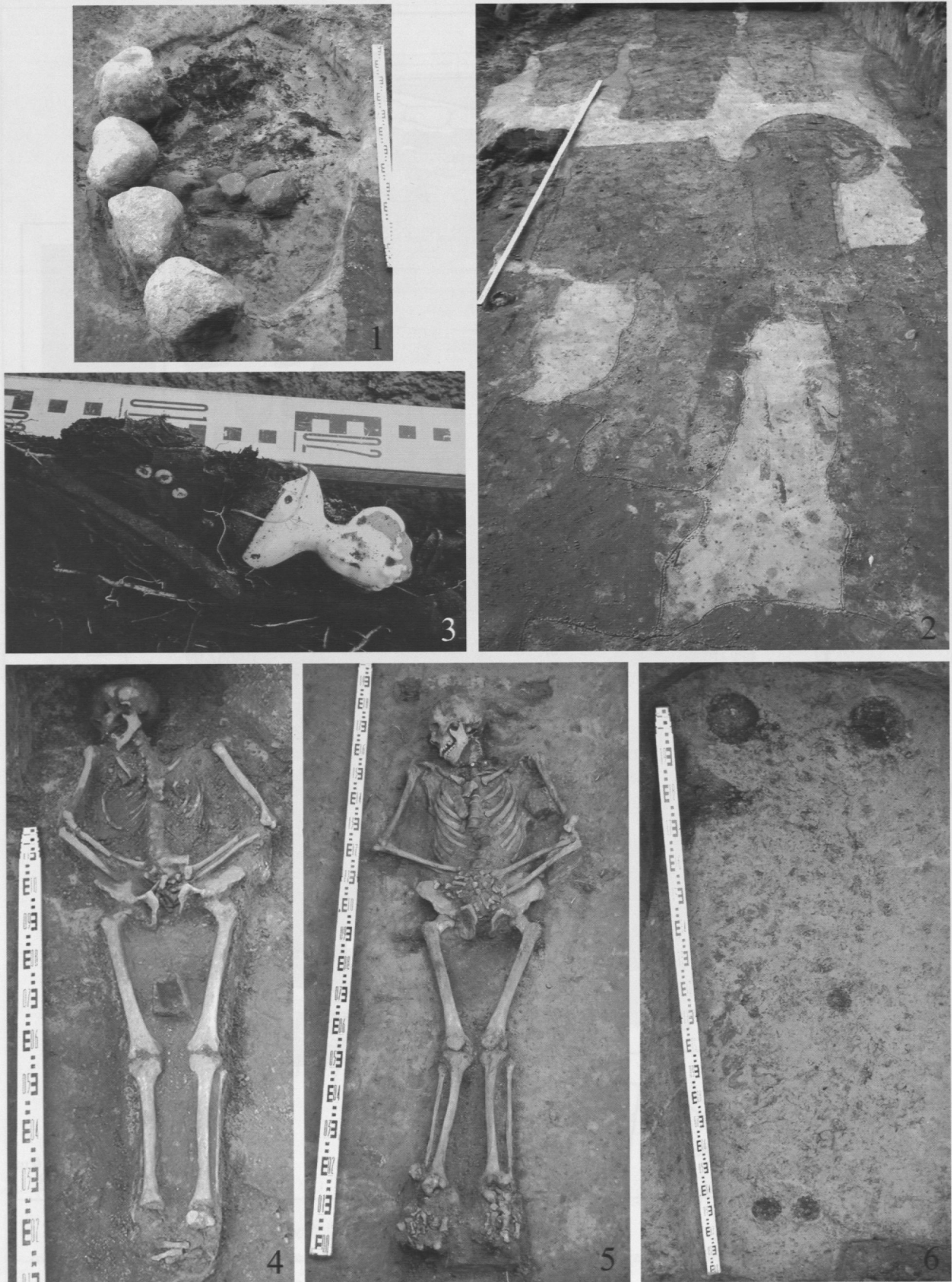

Fig. 2. Fotografie z badań. 1 – piec (?) kultury pomorskiej, 2 – zarysy jam grobowych w północno-wschodnim narożniku cmentarza, 3 – porcelanowe popiersie i zachowane materiałowe resztki laleczki w grobie dziecięcym, 4, 5 – przykłady ułożenia zwłok w grobach, 6 – ślady po nóżkach trumny w jednym z grobów (fot. M. Starski)

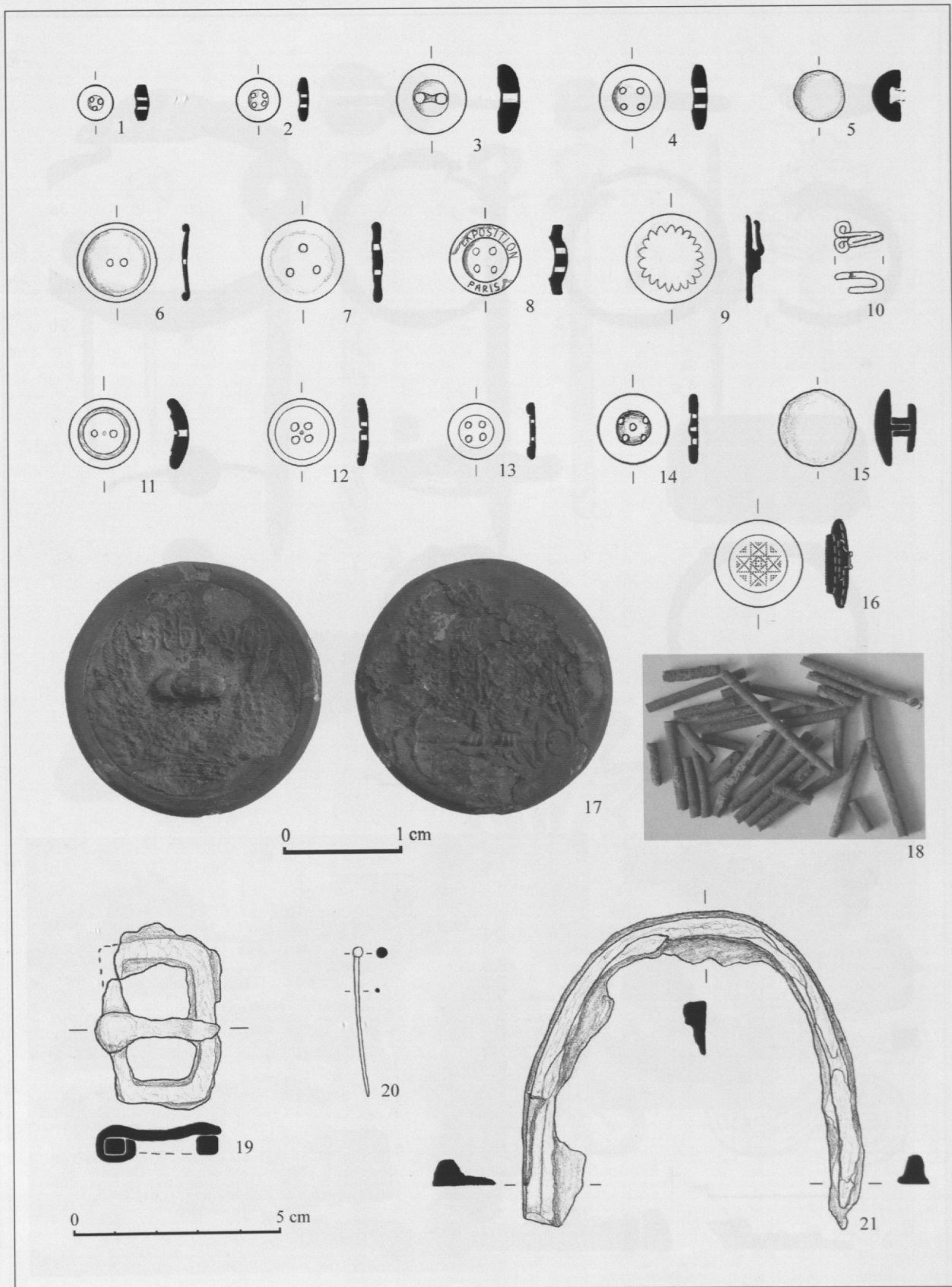

Fig. 3. Zachowane elementy stroju zmarłych. 1-5 – guziki szklane, 6-10, 16, 17 – guziki metalowe, 11-13 – guziki drewniane, 14-15 – guziki kościane, 18 – sprężynki od gorsetu (?), 19 – żelazna sprzączka od pasa, 20 – brązowa szpilka, 21 – żelazna podkówka do butów (rys. M. Starski)

PLANSZA 74

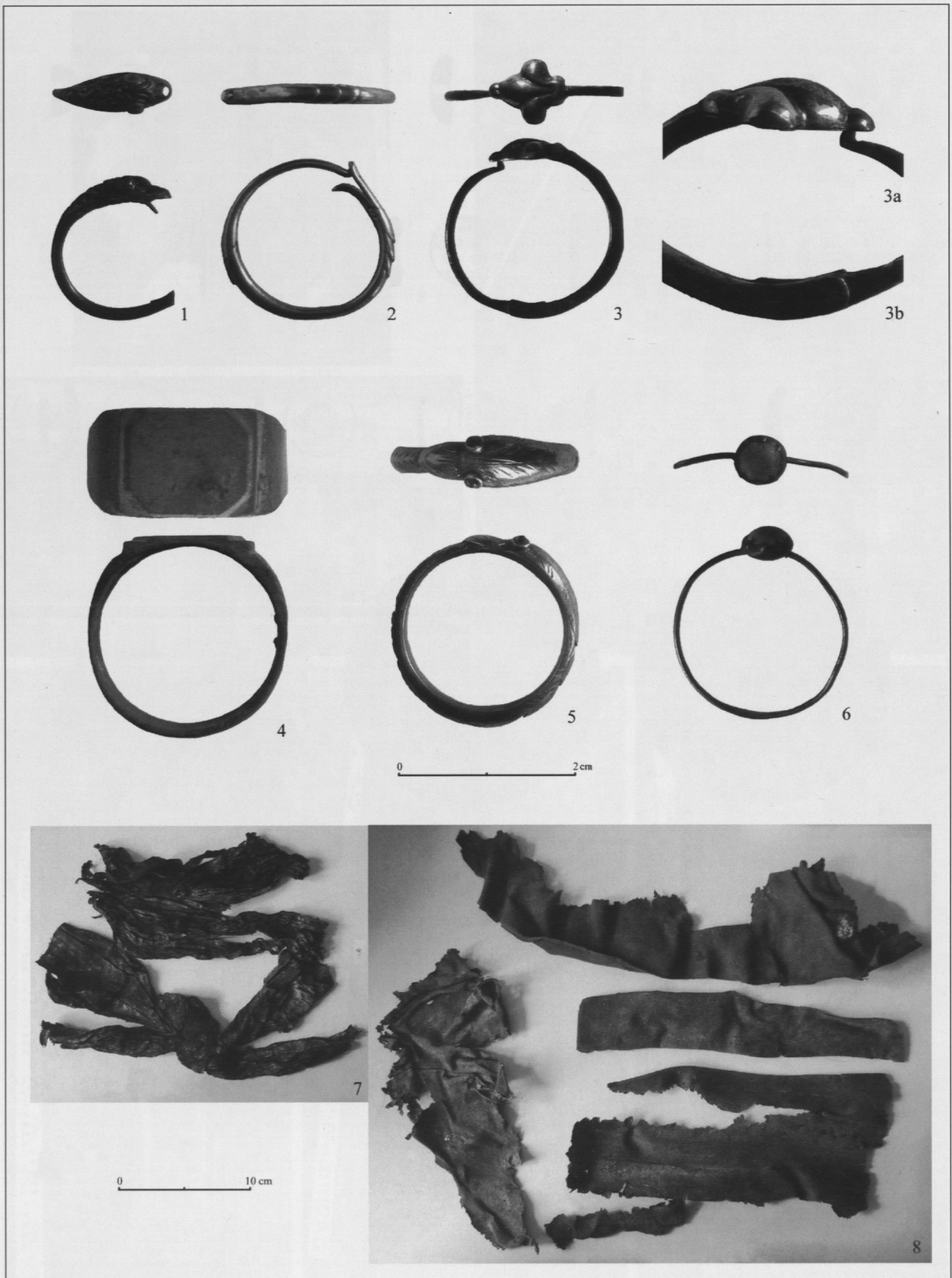

Fig. 4. Ozdoby i fragmenty ubrań odkryte na cmentarzu. 1 – srebrny (?) kolczyk, 2 – złoty kolczyk, 3 – brązowy kolczyk, 3a, b – powiększenie główki i zdobionego brązowego zapięcia kolczyka, 4 – sygnet mosiężny, 5 – pozłacany pierścionek, 6 – pierścionek zapustowy, 7 – chusta jedwabna, 8 – sukno (fot. M. Starski)

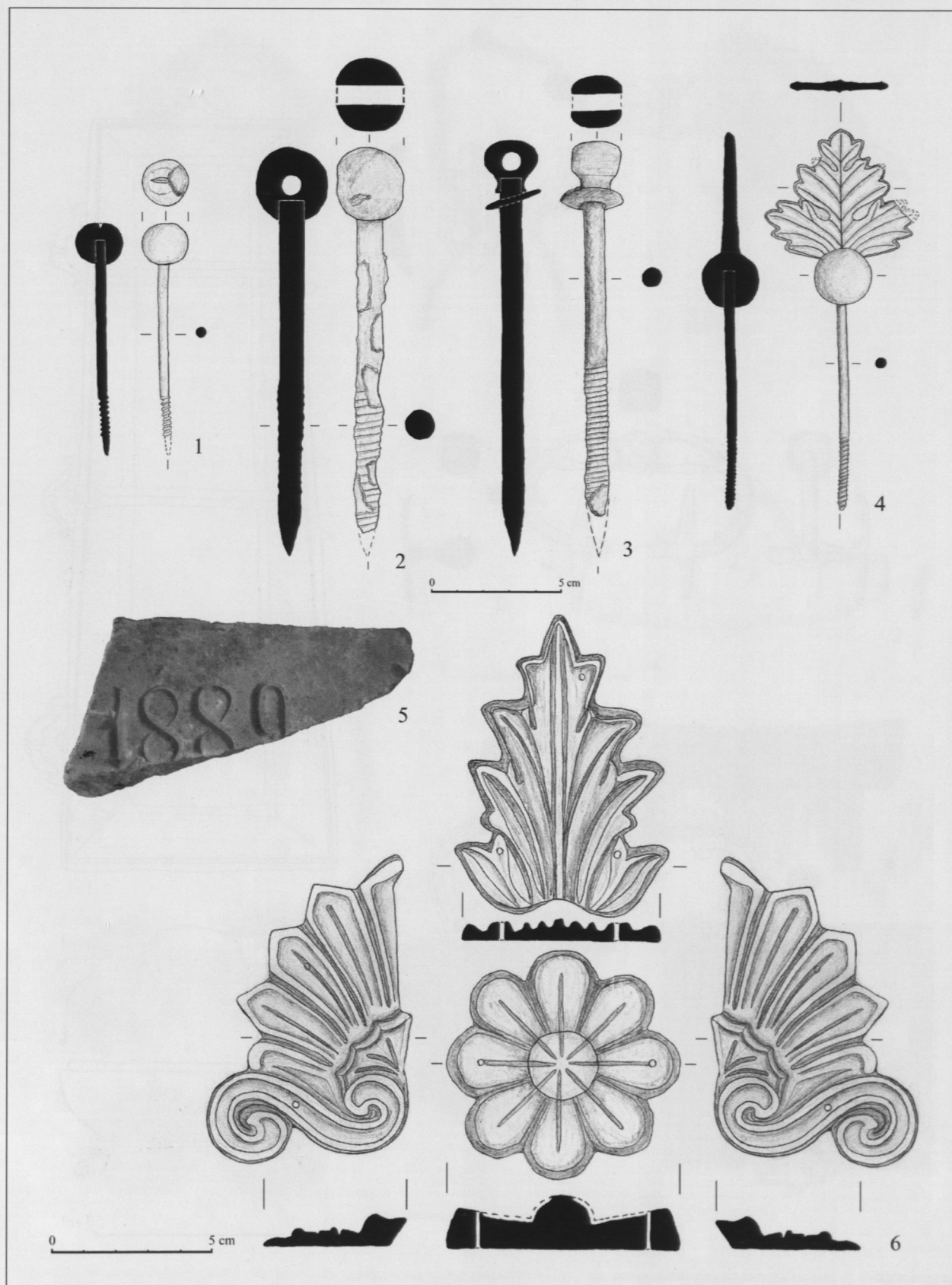

Fig. 5. Śruby do zamykania trumien i inne zabytki związane z pochówkiem. 1 – żelazna z ołowianą główką, 2 – żelazna, 3 – żelazna z połączoną główką, 4 – żelazna z ołowianą główką, 5 – fragment płyty nagrobnej, 6 – ceramiczne ozdobne plakiety nabijane na trumny (rys. i fot. M. Starski)

PLANSZA 76

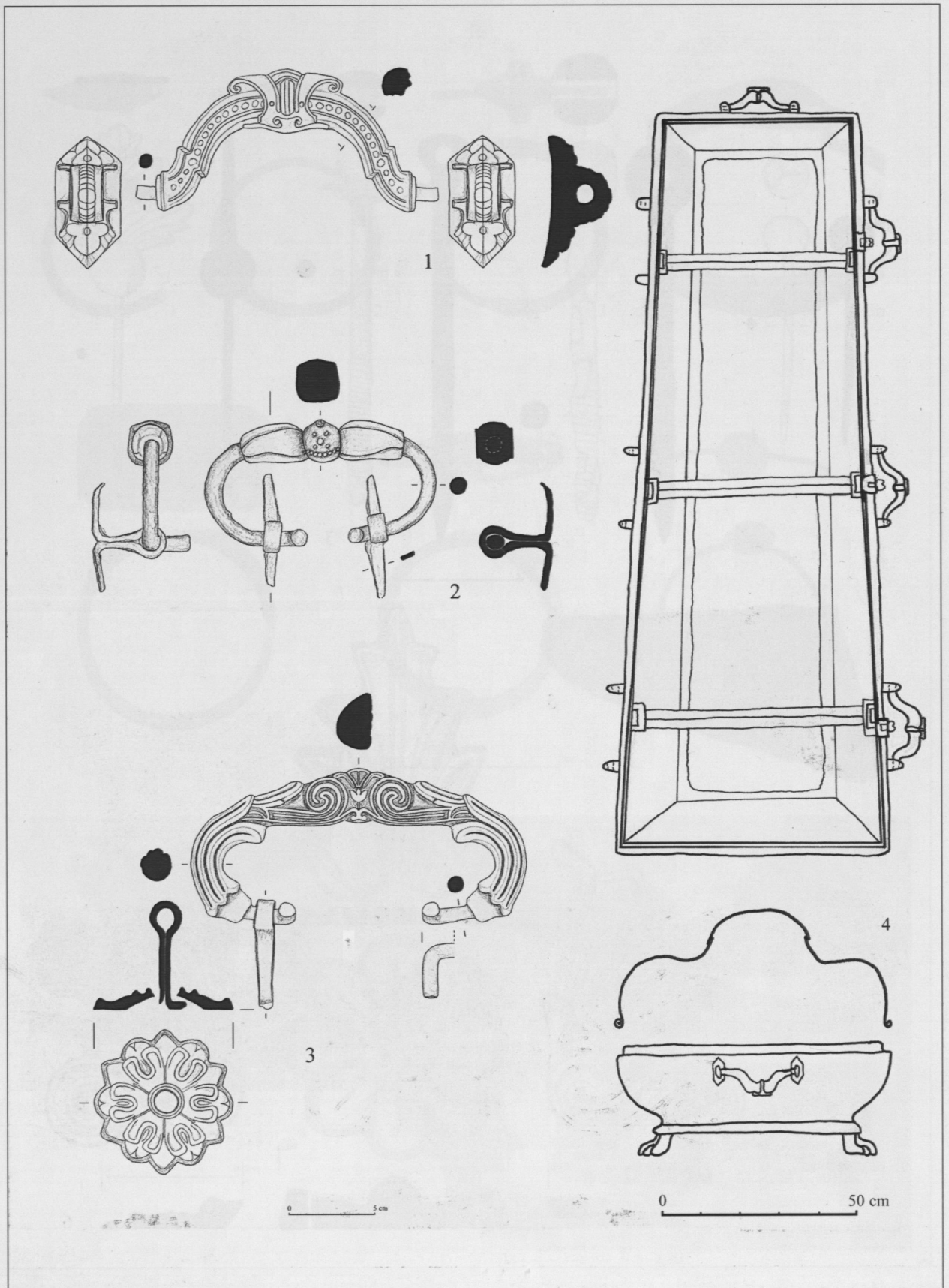

Fig. 6. Zachowane uchwyty do trumien 1 – ołowiany, 2, 3 – żelazne oraz 4 – rekonstrukcja blaszanej trumny (rys. M. Starski)

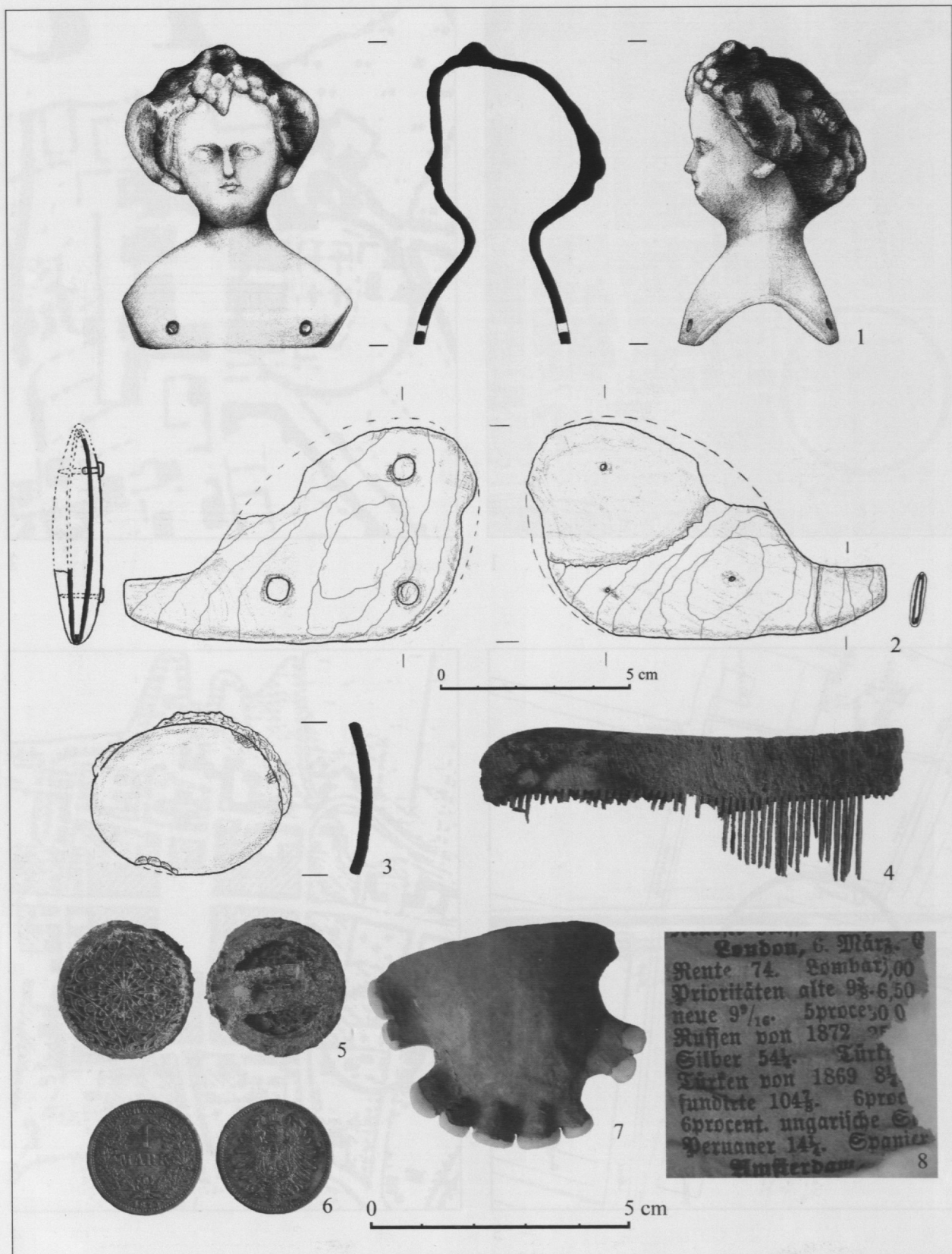

Fig. 7. Wybrane przedmioty z cmentarza znalezione przy zmarłych. 1 – porcelanowe popiersie lalczki, 2 – tabakiera, 3 – okular, 4 – grzebień kościany, 5 – ażurowa broszka mosiężna (?), 6 – moneta jednomarkowa z 1875 roku, 7 – sztuczna szczęka, 8 – fragment gazety z widocznymi datami rocznymi (rys. i fot. 1 – E. Czwał, 2-8 – M. Starski)

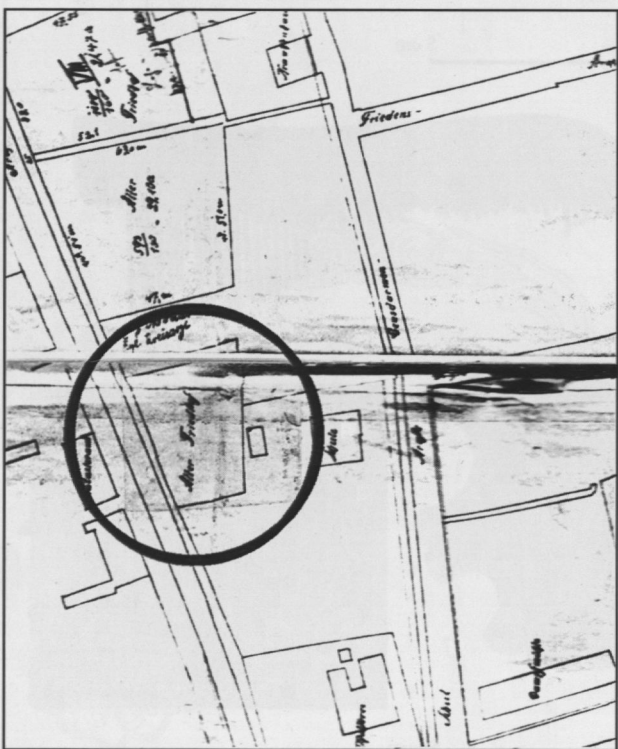
PLANSZA 78

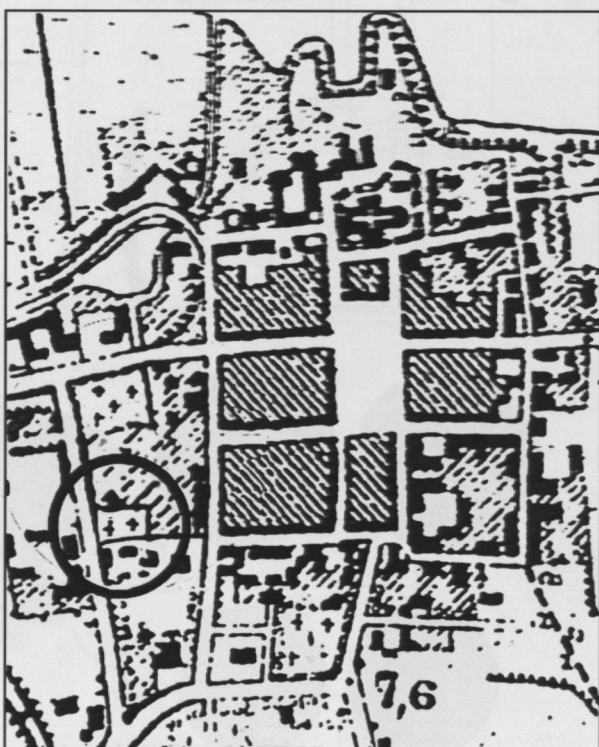
1

2

3

4

Fig. 8. Wybrane plany Pucka z zaznaczonym terenem cmentarza. 1 – fragment planu z 1810 roku z zaznaczonymi gli-niankami w miejscu późniejszego cmentarza., 2 – plan z mapy topograficznej z roku 1862-1875 (oprac. 1875), 3 – wycinek nieskalowanego planu z roku 1903 z zaznaczonym terenem starego cmentarza (*Alter Friedhof*), 4 – fragment planu z 1908 roku z zaznaczonym terenem cmentarza (przypuszczalnie wtedy nieużytkowanym)